

TEMELJI SEMANTIKE KAO SUVREMENE LINGVISTIČKE DISCIPLINE

Poglavlje koje slijedi ima za cilj dati uvid u temeljne teorijske i metodološke okvire semantike kao suvremene lingvističke discipline. Pod time podrazumijevamo da ćemo ukratko (1) istaći položaj semantike danas, (2) dati pregled temeljnih metodoloških postupaka kojima semantika raspolaže i koji su se razvijali pod okriljem različitih pravaca i škola, (3) naznačiti doticaj s ostalim jezikoslovnim disciplinama.

Takav nam uvid omogućuje da sagledamo cjelovitije i sustavnije načela prema kojima se značenju pristupalo ili mu se pristupa u različitim teorijskim i istraživačkim kontekstima, kako su se razvijali različiti metodološki aparati kojima se značenje opisuje i što je od tih metoda i danas relevantno u suvremenim semantičkim istraživanjima.

Tri osnovna cilja navedena na početku ovoga poglavlja tvore temeljni okvir čitave knjige. U okviru tih ciljeva osvrnut ćemo se na pojavnosti koje određuju značenjsku strukturu pojedinoga leksema i njegov odnos s ostalim leksemima kao što su sinonimija, antonimija, taksonomski odnosi, polisemija, metafora, metonimija. Budući da ćemo o semantici ponajprije govoriti iz aspekta leksičke semantike, valjat će definirati leksem kao i njegovo mjesto u odnosu prema gramatici i leksiku, što je danas u lingvistici jedno od ključnih mjesta razumijevanja jezičnoga ustroja i načela prema kojima se gradi značenje.¹

¹ Nazivi »*graditi* značenje« ili »*gradba* značenja« utemeljeni su u hrvatskoj kognitivnolingvističkoj tradiciji i rabe se umjesto Langackerova termina *construal* (vidi npr. Žic Fuchs /1991a/; Geld /2006/; Tuđman Vuković /2009/; Žic Fuchs /2009/). U okviru kognitivne lingvistike u najširem smislu riječi naziv *gradba značenja* odnosi se na različite kognitivne mehanizme kojima se gradi značenje, tj. kojima se pojmovni sadržaj pretvara u jezično značenje. Budući da ćemo sustavno upozoravati na složenost značenja kao jezične pojavnosti, taj termin smatramo prihvatljivim kako bi se naznačilo da postoji niz čimbenika koji utječu na oblikovanje značenja pa ćemo ga stoga rabiti i izvan kognitivnolingvističkoga konteksta.

Prije negoli se detaljnije osvrnemo na položaj semantike u suvremenoj lingvistici, napominjemo da se naziv *semantika* odnosi isključivo na disciplinu koja proučava značenje, dok će se o obilježjima, odnosima ili strukturama koje se odnose na značenje govoriti kao o značenjskim obilježjima, značenjskim odnosima ili značenjskim strukturama. Tu razdiobu u nazivlju smatramo vrlo važnom. Iako često govorimo o semantičkim strukturama ili semantičkim odnosima, spomenuti izrazi ne imenuju ono na što se zapravo u svojoj biti odnose, a to je značenje. Stoga ako definiramo značenje kakvog leksema, ako se osvrćemo na njegova polisemna obilježja, tada jedino možemo govoriti o njegovoj značenjskoj strukturi. Jer ono što je predmetom našega proučavanja i opisa jest značenje leksema, iskaza, morfema, a ne njihova »semantika«.²

SEMANTIKA DANAS

Kao što smo već napomenuli, zadaća je semantike opis složene i zahtjevne jezične pojavnosti – *značenja*. U suvremenoj lingvistici mnogi teorijski okviri podrazumijevaju da bez uvida u značenje nema sustavna jezična opisa te da je značenje okosnica čitavoga jezika. Tako primjerice već Tesnièreov pristup sintaksi (1959), koji smatramo jednim od temelja suvremene funkcionalističke sintakse, naglašava da analizirajući gramatičku strukturu rečenice moramo imati uvid i u značenjsku strukturu koja joj je inherentna. Van Valin i LaPolla (1997: 20–21) u svojoj *gramatici uloga i referenci* također ističu neraskidivu spregu između rečenična postava (gramatičke strukture rečenice) i njegova značenjskoga postava. Kognitivna lingvistika u najširem smislu riječi³ kao jednu od svojih te-

² Treba svakako istaći da je utjecaj na semantičko nazivlje ili na njegovu nedovoljnu preciznost nastao ponajprije pod utjecajem anglo-američke literature i nazivlja. Tako u engleskome *semantic* označava disciplinu, a u izrazu *semantic structure* strukturu koja se odnosi na značenje. Francuski jezik poznaje sličnu situaciju. Dapače, naziv *le sémantisme*, »semantizam« (leksema, iskaza), pokriva i značenje kao takvo, ali uključuje i načela prema kojima je ono građeno. Slično kao što u hrvatskome jezikoslovnem nazivlju razlikujemo naziv *lingvistički*, kada se odnosi na disciplinu, od *jezični*, kada se odnosi na ono što pripada jeziku (najilustrativniji su primjer sintagme *linguistic sign* /engl./ odnosno *signe linguistique* /franc./, koje se u hrvatskome mogu izraziti jedino kao *jezični znak*), jednako tako treba razlikovati nazive *semantika* i *semantički* (kada se odnose na disciplinu) od *značenjski* (kada se odnosi na ono što pripada značenju).

³ Napominjemo da je kognitivna lingvistika vrlo širok teorijski okvir koji obuhvaća raznolike i danas već prilično raznorodne pravce. Dakle kada rabimo naziv *kognitivna lingvistika*, mislimo na teorijski okvir u najširem smislu riječi, koji obuhvaća niz pravaca i pristupa koji bez obzira na svoje različitosti dijele neka zajednička obilježja. Također valja istaći da kognitivnolingvistička teza da je značenje ključno za razumijevanja jezika ima svoju tradiciju u američkoj lingvistici, posebice u razmišljanjima Benjamina Lee Whorfa (o tim pitanjima i toj lingvističkoj tradiciji vidi više u: Žic Fuchs /2009/).

meljnih teza ističe da je značenje u biti jezika samoga. Ono što je zajedničko svim spomenutim teorijskim okvirima jest da jezik promatraju funkcionalno. Stoga je značenje jedan od ključnih čimbenika u objašnjavanju jezične *funkcionalnosti*, odnosno jezika kao komunikacijskog i kognitivnog sustava.

Mnogi funkcionalizmi u razdoblju lingvističkoga strukturalizma, ali i kasnije,⁴ ističu da je temeljna jezična funkcija komunikacijska. Time se naglašava da se jezikom služimo kako bismo prenosili obavijesti o iskustvima izvanjezičnoga svijeta. Jezik je komunikacijski funkcionalan kada primatelj poruke može rekonstruirati iskustvo koje je u obavijest oblikovao pošiljatelj poruke.⁵ Kognitivna lingvistika pak kao temeljnu tumači kognitivnu funkciju. Jezik služi kako bi čovjek mentalno obradio tj. oblikovao pojavnosti izvanjezičnoga svijeta. Čak i kada ne komuniciramo, mi mentalno procesuiramo izvanjezičnu situaciju u kojoj se u određenome trenutku nalazimo ili koju smo prethodno doživjeli. Ono što zamjećujemo, doživljavamo, to i opojmljujemo,⁶ a o tome imamo potrebu jezično komunicirati. Stoga sukladno tezama nekih lingvista⁷ smatramo da su kognitivna i komunikacijska funkcija neraskidive te da zajednički čine okosnicu jezične funkcionalnosti. Jezik je komunikacijski funkcionalan tek kada jezične jedinice kojima komuniciramo imaju značenje, dakle kada se odnose na opojmljene pojavnosti izvanjezičnoga svijeta.

Stoga je semantika, kao suvremena lingvistička disciplina koja se izgrađuje kako bi što cjelovitije i sustavnije opisala značenje, nezaobilaznom sastavnicom lingvistike u cjelini te njezinih pojedinih područja i disciplina.

Ako je značenje u biti temeljnih jezičnih funkcija (komunikacijske i kognitivne), semantika se nužno dotiče mnogih vidova jezičnoga opisa, a samim je time u doticaju s ostalim temeljnim lingvističkim disciplinama. U ovoj ćemo knjizi posebnu pozornost usmjeriti na spregu semantike i morfologije te semantike i sintakse. Sveze s dvjema navedenim disciplinama mogu se u širem smislu shvatiti kao sprega semantike i gramatike, što je

⁴ Vidi npr. Jakobson (1963); Martinet (1985); Tesnière (1959); Van Valin – LaPolla (1997).

⁵ Martinet (1985: 171–172).

⁶ Nazive *pojam*, *opojmljivanje* i *opojmiti* rabbit ćemo umjesto naziva *koncept*, *konceptualizacija* i *konceptualizirati*. Riječ je o ključnim nazivima za semantiku, a odnose se na mentalno oblikovanje, odnosno stvaranje mentalnih kategorija koje predstavljaju strukture ljudskoga znanja o izvanjezičnome svijetu i posreduju između jezika i izvanjezičnoga svijeta.

⁷ Vidi: Györi (2002: 124–127); Van Valin – LaPolla (1997: 11–16). Oni ističu neraskidivost komunikacijske od kognitivne jezične funkcije. O tome se detaljnije raspravlja u: Raffaelli (2009).

jedna od temeljnih postavki kognitivne gramatike⁸ i konstrukcijske gramatike⁹ – utjecajnih suvremenih funkcionalnih pristupa opisu jezičnih struktura. Sukladno kognitivnoj gramatici, gramatičke su strukture inherentno značenjske pa gramatika (uključujući i sintaksu) nije autonomna. Gramatičke strukture upućuju na to kako opojmljujemo svijet. Gradba značenja odnosi se na različite vrste kognitivnih mehanizama pomoću kojih pojmovni sadržaj postaje jezičnom strukturom, odnosno inherentnom sastavnicom gramatike. O tom će vidu sprege gramatike i semantike u ovoj knjizi biti riječi u više navrata i iz različitih perspektiva, s ciljem da pokažemo u kojoj mjeri se i gramatičke strukture razumijevaju i tumače kao značenjske.

SEMANTIKA I OSTALE TEMELJNE LINGVISTIČKE DISCIPLINE

Dvjema, tradicionalno gledano, gramatičkim disciplinama, morfologiji i sintaksi, i njihovu odnosu sa semantikom bit će posvećena posebna pozornost. Sprega semantike i morfologije posebice je relevantna za opis načela ustroja hrvatskoga leksičkog sustava (kao i svakog morfološki bogatog jezika). Da bismo uspješno i cjelovito opisali nastanak novih leksema u morfološki bogatome jeziku poput hrvatskoga, posebnu pozornost moramo usmjeriti prema suodnosu gramatičkih (tvorbenih) procesa i značenjskih procesa. Drugim riječima, svako *izvođenje* (derivacija) ili *slaganje* (uzimajući dva temeljna tvorbeno procesa kao primjer) nužno aktivira i određene značenjske procese.¹⁰ Tako glagol *objasniti* tvorbeno vezemo s pridjevom *jasan*. Uspoređujući značenje nemotivirane i motivirane riječi, vidimo da se pridjev *jasan* svojim značenjem odnosi na svjetlost, dok se glagol *objasniti* odnosi na određeni tip mentalne aktivnosti. Osim izvođenja, koje je kao gramatički proces omogućio oblikovanje glagola *objasniti*, i metafora kao značenjski ili kognitivni proces omogućila je da se oblikuje

⁸ Kada govorimo o kognitivnoj gramatici, mislimo ponajprije na načela jezičnoga opisa prema razradama RONALDA W. LANGACKERA (1987; 2008).

⁹ Konstrukcijska gramatika teorijski je okvir koji se načelno razvija usporedo s kognitivnom gramatikom. Jezične strukture, posebice rečenične, promatraju se kao konstrukcije koje imaju svoj izraz i njemu odgovarajuće značenje. One mogu biti više ili manje shematične, tj. ispunjene leksičkim unoscima. Već i posve shematične konstrukcije imaju odgovarajuće značenje. Konstrukcijska gramatika veže se ponajprije uz razrade CHARLESA FILLMOREA, PAULA KAYA I MARY CATHERINE O'CONNOR (1988), ADELE GOLDBERG (1995; 2006), ali i drugih lingvista, poput WILIAMA CROFTA (2001), MYRIAM FRIED (2007) itd. U hrvatskoj lingvističkoj literaturi o tome sustavnije pišu ŽIC FUCHS (2009), BELAJ – TANACKOVIĆ FALETAR (2014), KATUNAR (2015). Toj je temi posvećen poseban razdjel.

¹⁰ Vidi: BRDAR (2007); RAFFAELLI – KEROVEC (2008); KATUNAR – ŠOJAT (2011); RAFFAELLI (2012); ŠOJAT – SREBAČIĆ – TADIĆ (2012).

glagol koji se odnosi na mentalne aktivnosti pomoću pridjeva koji se odnosi na svjetlost. Time zaključujemo da pomoću svjetlosti razumijevamo mentalne aktivnosti, a hrvatski jezik to može »zabilježiti« i u tvorbi novih riječi. Da je riječ o pojavnosti koja nije specifično vezana uz hrvatski jezik, sličan obrazac sprege izvođenja i metafore u tvorbi glagola sa značenjem 'objasniti' zamjećujemo i u drugim indoeuropskim jezicima (talijanski: *chiarificare, chiarire*; francuski: *éclairer* /od vulgarnoga latinskog *exclarare*; češki: *objasnit*; ruski: *объяснять*; njemački: *erklären, klären*). Stoga je jedno poglavlje posvećeno odnosu semantike i morfologije, sprezi dviju disciplina koja kroz različite suvremene pristupe postaje sve relevantnijom lingvističkom temom.

Sprega sintakse i semantike tvori jedno od nezaobilaznih mjesta, kako opisa leksičkoga značenja tako i značenja općenito. Kao što smo već istakli, mnogi sintaktički modeli značenje smatraju ključnim za cjelovit opis gramatičke strukture rečenice. Neke *par excellence* gramatičke teme, kao primjerice odnos aktiva i pasiva, obilježja glagolskih vremena ili padeža, odnosno prijedložno-padežnih konstrukcija, opisivane su kao strukture koje imaju inherentno značenje.¹¹ Također i mnogi suvremeni opisi pojedinih područja leksika¹² sustavno se oslanjaju na opis odabrane jezične građe u konkretnim iskazima definirajući gramatičke strukture rečenice u kojima se jezični elementi pojavljuju, čime doprinose sustavnosti i cjelovitosti opisa značenja. Poglavlje posvećeno odnosu semantike i sintakse osvrće se ponajprije na Tesnièreovo razumijevanje odnosa strukturne i značenjske razine rečenice, ali i na ulogu glagola koji svojim značenjem određuje ustroj rečenice. Uloga glagola u strukturiranju rečenice jedno je od nezaobilaznih mjesta svih posttenijerovskih funkcionalizma. U tom ćemo razdjelu dati osvrt na takve pristupe. Napominjemo da je tema toliko široka da ju je, naravno, nemoguće obuhvatiti u cijelosti.

Na temelju svega dosada izrečenoga, slabije upućenome čitatelju može se činiti da je semantika kao lingvistička disciplina u žarištu svakoga ili barem većine lingvističkih pristupa te kako svaki sustavniji jezični opis uključuje i opis značenja određene jezične pojavnosti. Naravno da tomu nije tako. Dapače, semantika je dugi niz godina bila smatrana disciplinom »na rubu znanosti«, disciplinom koja se bavi onime što je subjektivno motivirano pa stoga izmiče egzaktanu opisu. Imala je status discipline koja nije uspjela izgraditi objektivnu i koherentnu metodologiju. Bila je posljednja kojoj je priznat »legitiman« status temeljne lingvističke discipline uz fonologiju, morfologiju i sintaksu. Ne čudi stoga da Bloomfield

¹¹ Vidi: Belaj (2004); Žic Fuchs (2009); Kerovec (2012), Belaj – Tanacković Faletar (2014), Katunar (2015).

¹² Vidi: Žic Fuchs (1991); Tuđman Vuković (2010).

moguću objektivnost opisa traži u oslanjanju na egzaktne znanosti poput fizike i kemije, a da Martinet semantiku smatra »pučkim folklorom«. Chomsky u početcima razvoja generativne gramatike jasno ističe da je struktura rečenice neovisna o njezinu značenju te da gramatička ovjerenost rečenice nije uvjetovana njezinom smisljenošću.

Mnogi lingvisti poput Martineta zazirali su od semantike upravo zbog neadekvatnoga metodološkog aparata koji se nerijetko koristio metodom introspekcije podložne znanstveničkoj subjektivnosti. Drugi je razlog odbijanja semantike kao relevantne lingvističke discipline bio i taj što opisuje značenje kao pojavnost koja pokazuje da između jezika, ljudskoga uma i izvanjezičnoga svijeta postoji sprega te da je jezik teško promatrati kao autonoman sustav. Značenje ne može biti predmetom neposredna istraživačeva promatranja kao što to mogu biti morfem, riječ, sintagma, rečenica ili diskurs. Značenje možemo promatrati tek posredno; ono je uvijek u pozadini svega prije navedenoga i stoga njegovo proučavanje zahtijeva oblikovanje modela koji će ga svojim metodološkim aparatom opisati i definirati što je objektivnije moguće.

Stoga nam je namjera ovom knjigom uputiti na neke vidove razvojnoga puta koji je semantika kao suvremena lingvistička disciplina prošla, ali i na njezinu nezaobilaznost u sustavnom razumijevanju jezika kao ljudskoga fenomena, što dokazuje sve veći broj pravaca i pristupa koji se u svojim tumačenjima jezika oslanjanju na opis značenja.

TRI TEMELJNA MODELA OPISA ZNAČENJA

Semantika je tijekom svojega razvoja, posebice u razdoblju lingvističkoga strukturalizma, razvijala različite modele opisa značenja kako bi postigla znanstvenu objektivnost i egzaktnost, posebice na području *leksičke semantike*. Takav je bio primjerice model *komponencijalne* tj. *semičke analize*, koji je naišao na mnoge kritike, ali koji je – bez obzira na nedostatke – u nekim vidovima nezaobilazan model opisa značenja, o čemu će kasnije biti više riječi. Budući da je komponencijalna tj. semička analiza težila objektivnosti, pokušavajući formalizirati opis sastavnica koje tvore značenjsku strukturu, oslanjala se odveć na opis pojavnosti izvanjezičnoga svijeta označenih nekom riječju, tj. leksemom. Premalo se pozornosti posvećivalo načinu na koji riječ ostvaruje značenje unutar jezika samog (iako su postojale naznake takva pristupa), što je bio jedan od njezinih ključnih nedostataka.

Drugi je model, neizostavan u opisu značenjskih struktura i odnosa među leksemima, *model polja*.¹³ Začetnik toga modela opisa bio je Jost Trier (1931) i nerijetko se model polja veže isključivo uz njegovo ime. U poglavlju posvećenome tomu modelu istaći ćemo da su osim toga modela u razdoblju lingvističkoga strukturalizma postojala još najmanje tri modela koja su se oslanjala na tumačenje međuleksičkih odnosa po principu *polja*. Osim načelne organizacije leksema u polja, s Trierovim modelom oni nisu dijelili druga obilježja. Stoga, kao što ćemo pokazati, model polja je opis međuleksičkih odnosa koji valja promatrati mnogo šire, kao sukladne ali raznolike vrste različitih modela koje zasigurno svoju primjenu imaju i u najsuvremenijim semantičkim tokovima.

Obilježje koje objedinjuje i komponencijalnu tj. semičku analizu te model polja u svim svojim inačicama u vrijeme strukturalističke semantike jest zanemarivanje konteksta u kojemu se leksem pojavljuje. Za suvremenu semantiku promatranje leksema ili kojeg drugog jezičnoga izraza u kontekstu jezične uporabe jedan je od metodoloških temelja uspješne analize značenja. Stoga posebno poglavlje posvećujemo upravo *kontekstnoj analizi*, koju danas smatramo temeljnim preduvjetom objektivnom i sustavnom opisu značenja. Svaka kontekstna analiza uključuje analizu mikrokonteksta (razina rečenice) i makrokonteksta (razina viša od rečenice) bez obzira na to kako pojedini pristupi nazivaju te dvije kontekstne razine. Ovisno o lingvističkim pristupima, kontekstna se analiza razumijeva i tumači različito, na što ćemo upozoriti u zasebnome poglavlju.

Prva dva modela opisa značenja ponajprije vežemo uz razdoblje strukturalističke semantike (značenje se pojedinoga leksema opisuje u suodnosu prema ostalim leksemima sustava), dok je metoda opisa značenja u kontekstu jezične uporabe svojstvena ponajprije poststrukturalističkim semantičkim pravcima i školama (tu posebice ističemo Fillmoreov pristup značenju) koji smatraju da se značenje jezične jedinice ne mora nužno promatrati u odnosu spram ostalih jedinca sustava. Ipak, valja istaći da se već i u razdoblju strukturalističke semantike zamjećuju tendencije da se značenje leksema mora definirati kroz kontekst u kojem je upotrijebljen (tu posebice ističemo Wittgensteinov utjecaj i Martinetova promišljanja).

Sustavan opis triju spomenutih modela ključan je kako bismo dali uvid u metodološki aparat kojim semantika raspolaže, posebice s obzirom na razdoblje u kojemu je neki od njih bio dominantan. To omogućuje cjeloviti sagledavanje semantike kao discipline koja se teorijski i metodološki

¹³ U hrvatskome lingvističkom nazivlju učestao je naziv *semantičko polje*. U razdjelu posvećenom tomu modelu obrazložiti ćemo zašto rabimo samo naziv *model polja* i zbog čega sastavnicu *semantičko* smatramo neprikladnom.

sustavno razvijala i danas je postala nezaobilaznom lingvističkom disciplinom. Osim toga takav pregled triju temeljnih metoda omogućit će nam da pokažemo kako su pojedine od njih još uvijek relevantne za suvremene pristupe značenju.

Ovo je uvodno poglavlje imalo za svrhu dati kratak pregled temeljnih teza i metoda koje će se u knjizi prikazati i o kojima će se raspravljati. U potpunosti smo svjesni da »dati uvod u semantiku« znači samo zagrepsti po površini i ostaviti mnoge teme, pitanja i nedoumice vezane uz tu »kontroverznu« disciplinu nedotaknutima i otvorenima. S druge pak strane, upravo prikaz sadašnjega stanja i postojećih metoda opisa značenja može ponekoga ohrabriti i uvjeriti da danas semantika doista nije više disciplina od koje treba bježati, od koje treba zazirati ili pak smatrati je teorijski i metodološki nedorečenom. Dapače, semantika je disciplina koja nudi odgovore na pitanja upravo o nama samima. Kako pretačemo u jezik to što percipiramo i doživljavamo? Zašto se međusobno razumijemo? Zašto se ponekad ne razumijemo? Kako prepoznajemo »skrivenne poruke« koje se nalaze u pozadini iskaza našeg sugovornika? Zašto moramo pripaziti kako se izražavamo u određenim situacijama? Zašto neke izraze nije više »poželjno« upotrebljavati, a donedavno je bilo? I mnoga su tu još pitanja koja se odnose na naš svakodnevni život; pitanja na koja upravo semantika, zahvaljujući tomu što je dosegla visok stupanj teorijske i metodološke zaokruženosti, može dati odgovor.